

**SAMARQANDNING ROSSIYA IMPERIYASI TOMONIDAN BOSIB
OLINISHIGA OID AYRIM MULOHAZALAR**

DOI: 10.5281/zenodo.11129465

Sherzod Tangirov Abduraxmonovich

Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti

Email: tangirov87@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada Rossiya imperiyasining Turkistondagi harbiy yurushlari, Xususan Samarqandning bosib olinishi, Samarqand Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritilib 1868-yilda Zarafshon okrugi tashkil etilishi masalalari yoritilgan. Shuningdek maqolada 1868-yil 2-iyunda Buxoro va Kattaqo‘rg‘on o‘rtasidagi Zirabuloq tepaliklarida rus va buxoro qo‘shinlari o‘rtasidagi jang, 1868-yil 23-iyunda Rossiya va Buxoro o‘rtasida imzolangan sulh shartnomasi, 1868 yil 28 iyunda general Fon Kaufman tomonidan imzolangan «Zarafshon okrugini boshqarish to‘g‘risidagi muvaqqat qoidalar», Samarqandning Rossiya bosqinidagi ahamiyati masalalari tadqiq qilingan.

Kalit so‘zlar: Rossiya imperiyasi, Buxoro, Xiva, Qo‘qon, Zarafshon okrugi, muvaqqat qoidalar, sulh shartnomasi, Zirabuloq jangi, Turkiston general-gubernatorligi, Samarqand uyezdi, Kattaqo‘rg‘on uyezdi.

Абстракт. В данной статье рассматриваются военные походы Российской империи в Туркестан, в частности, завоевание Самарканда, включение Самарканда в состав Российской империи и создание Заравшанского округа в 1868 году. Также в статье бой русских и бухарских войск на холмах Зирабулок между Бухарой и Каттакурганом 2 июня 1868 г., мирный договор между Россией и Бухарой 23 июня 1868 г., 28 июня 1868 г. В июне генерал фон Кауфман подписал Во «Временном положении об управлении Заравшанским округом» изучено значение Самарканда в российском нашествии.

Ключевые слова: Российская империя, Бухара, Хива, Коканд, Заравшанский округ, временное положение, мирный договор, битва при

Зирабулоке, Туркестанская губерния, Самаркандский уезд, Каттакорганский уезд.

Abstract. In this article, the Russian Empire's military campaigns in Turkestan, in particular, the conquest of Samarkand, Samarkand's incorporation into the Russian Empire and the creation of Zarafshan District in 1868 are discussed. Also in the article, the battle between Russian and Bukhara troops on the Zirabulok hills between Bukhara and Kattakurgan on June 2, 1868, the peace treaty signed between Russia and Bukhara on June 23, 1868, 28, 1868 In June, General Von Kaufman signed the "Provisional Regulations on the Management of the Zarafshan District", the importance of Samarkand in the Russian invasion was studied.

Key words: Russian Empire, Bukhara, Khiva, Kokand, Zarafshan district, temporary regulations, peace treaty, Battle of Zirabulok, Turkestan Governorate, Samarkand uyezd, Kattakorgan uyezd.

Kirish. XIX asr o'rtalaridan boshlab Rossiya imperiyasi o'z bosqinchilik siyosatini Turkiston yerlari hisobiga amalga oshirdi. Rossiya imperiyasi qo'shinlari Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari o'rtasida birlik yo'qligi, aksincha ularning o'zoro kurashlar bilan bandligidan foydalangan dastlab Qo'qon xonligini zabt etdi va o'zining navbatdagi bosqinchilik siyosatini Buxoro amirligiga, shu qatori Zarafshon vodiysiga qaratdi.

Rossiya imperiyasining Turkistondagi bosqini davrida Sirdaryo viloyati qo'shinlari shtabida xizmat qilgan, ayni vaqtda Zarafshon vodiysi viloyatlari haqida tadqiqot yozgan podpolkovnik L.N.Sobolevning 1874-yilda Sankt Peterburgda nashrdan chiqqan "Zarafshon okrugi haqida geografik va statistik ma'lumotlar" (Географические и статистические сведения о Зеравшанском округе) nomli tadqiqot ishida Rus Ingliz raqobati davrida Turkiston yerlarining Rossiya imperiyasiga bo'ysundirilishining muhim ahamiyat kasb etishi, ruslarning Amudaryo vodiylarida joylashishi inglizlar uchun havotirli ekanligini, O'rta Osiyo yerlari Rossiya imperiyasi

tomonidan bosib olinishi Angliya bilan munosabatlar kafolati ekanligini ta’kidlaydi .[1]

Rossiya imperiyasi bosqini arafasida Zarafshon vodiysi Buxoro amirligi hukmronligi ostida bo‘lib, uning o‘rta va yuqori qismlarida Samarqand, Kattaqo‘rg‘on, Payshanba, Chelak, Urgut, Qoratepa, Panjikent, Mohiyon, Farob, Kishtut, Yag‘nob, Mastchoh, Fan, Falgar va Varzimnor beklilari joylashgan edi. Ularda hokimiyat bevosita amir tomonidan tayinlanadigan beklar qo‘lida jamlangan bo‘lib, beklar o‘z mulklarini ko‘p sonli amlokdorlar, qozilar, aminlar, oqsoqollar, dahaboshilar va boshqa mansabdorlar yordamida boshqarganlar. Rossiya imperiyasi hokimiyati o‘rnatilishi arafasida Boboxo‘ja Samarqand beki, Umarbek Kattaqo‘rg‘onda hokim bo‘lgan.[2].

Asosiy qism. Rossiya imperiyasi istilochilari Buxoro amirligiga qarshi urush harakatlarini ikki mavsumda (1866 va 1868-yillar) amalga oshirdi. Birinchi mavsumda amalga oshirgan bosqinchilik yurishlari natijasida amirlikning Erjar (1868-yil 8-may), Xo‘jand (24-may) O‘ratepa (2-oktyabr) Jizzax (12-oktyabr) kabi hududlari Rossiya imperiyasi tarkibiga qo‘shib olindi. Keyingi, 1868-yilgi urush mavsum esa Samarqand (1868-yil 2-may), Chelak (6-may), Urgut (12-may), Kattaqo‘rg‘on (18-may) kabi shaharlarning bosib olinishi shuningdek, amir qo‘shinlarining 1868-yil 2-iyunda Zirabuloqda uzil-kesil tor-moq qilinishi bilan bilan yakunlandi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, Rossiya imperiyasi O‘rta Osiyo xonliklarini zabt etganligi doirasida Samarqandni butkul o‘z ta’siri ostiga o‘tkazishga alohida e’tibor bergan. Xujjatlarga ko‘ra 1868 yil 1 mayda Cho‘ponota tepaliklarida 21 rota askar, 16 ta zambarak va 500 kazak, jami 3 ming 500 kishidan iborat Rossiya imperiyasi qo‘shini qo‘shini [3] jangda amir qo‘shini tor-mor keltirgan va uning butun artelleriyasini qo‘lga olgan, 2 mayda esa Buxoro amirligining ikkinchi poytaxti Samarqand rus qo‘shinlariga jangsiz taslim bo‘lgan.[4]

Samarqand shahrini bosib olinishida general fon Kaufman qo‘shini safida ishtirok etgan rassom Verashchagin o‘z xotiralarida “Biz hammamiz, ya’ni Samarqandni zabt etuvchilar general Kaufman izidan borib, amir saroyiga joylashdik;

nihoyatda baland va keng xonalardan iborat asosiy binoni general, saroy atrofidagi uylarni biz qarorgoh a'zolari egalladik. General Koufman xonalari bilan bizning uylarimiz Temurlangning mashhur taxt zaliga tutashib ketgan edi. Muhtasham saroy aylanasi hashamatli yo'lakdan iborat bo'lib, to'rtida chiroyli, bo'rtma naqshlar bilan zeb berilgan oq marmar bo'lagi ulug'vor taxt Ko'ktoshning aynan o'zi turar edi. Bu yerga mana shu saroy butun Osiyo va Ovropaning ko'pgina joylaridan hukmdorlar hamda elchilar ta'zim bajo etgani tashrif buyurishar, tobelik va sadoqat ramzi sifatida qimmatbaho sovg'alar keltirishardi. Temurlang bu taxtda viqor to'kib o'tirib, ko'psonli vassallarni qabul qilardi"[5] deb, bu shaharning mintaqa tarixi va taqdirida naqadar ahamiyatli ekanligini tasdiqlagan. Aynan shu sabab tufayli ham uzoqni ko'zlagan Rossiya imperiyasi mustamlakachilari tarixdan Turkistonning strategik markazlaridan bo'lgan Samarqandni bosib olish orqali Qo'qon xonligi Buxoro amirligi bilan aloqalarini butunlay uzib qo'ya olar, shuningdek bu shaharni zabt etish orqali Buxoro amirligi "irodasiga zarba" bergan bo'lar edi. Shu kabi sabablar tufayli Samarqand Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritilib 1868-yilda Zarafshon okrugi tashkil etildi va Samarqand shahri uning markaziga aylantirildi.

Tarixdan ma'lumki o'rta asrlarda (ayniqsa Amir Temur va Temuriylar davrida) Samarqand Osiyo va Yevropada eng mashhur shaharlarida bo'lgan. Rossiya imperiyasi harbiy-siyosiy doiralari O'rta Osiyo istilosi davrida Samarqand bosqiniga, bosqindan so'ng esa Turkiston general-gubernatorligi tarkibidagi Samarqandning idora uslubiga alohida e'tibor berganligi ham so'ngi yillardagi tadqiqotlarda tobora o'z isbotini topmoqda.

H.Ziyoyev o'zining "Turkistonda Rossiya tajovusi va hukmronligiga qarshi kurash" kitobida "1868-yil 3-mayda amir Muzaffar Samarqandning rus soldatlari tomonidan bosib olinganligidan xabar topgach, qahru alami shu darajada avjiga chiqqanki, xabarchini darhol dorga osishga buyurgan. U "Samarqand qo'ldan ketgandan ko'ra xudo jonimni olsa yaxshiroq bo'lar edi" deb ho'ngrab yuborgan"[2] ligi to'g'risida manbalar asosida ma'lumot beradi. Bundan Samarqandning bosib olinishi Buxoro amirligi uchun "juda katta yo'qotish" ekanligini bilish mumkin.

Samarqandning Rus imperialistlari tomonidan bosib olinganidan keyin ham bosqinchilarga qarshi harakatlar davom etganligi tarixiy manbalardan ma'lum. Xususan Shahrizabz va Kitob beklari Jo'rabek, Bobobek va boshqa nufuzli kishilar bosqinchilarga qarshi Buxoro amiridan mustaqil ravishda kurashishga qaror qilganlar. Bu vaqtda Samarqand shahri aholisida ham bosqinchilarga qarshi qo'zg'olon ko'tarish kayfiyati sezilgan. Bu haqida rassom Verashchagin o'z xotiralarida "Har kuni bir kazak hamrohligida bozor va shahardagi ko'chalar va yo'laklar bo'ylab aylanardim, hayotim har soat, har daqiqa qil ustida bo'lganligini keyingina anglab yetdim. Qo'shin qo'mondoni¹ shahardan tashqariga chiqayotgan paytda ayrim ko'chalarda mullalar va'zini jon qulog'i bilan tinglayotgan aksari o'rta yashar odamlar to'dasi uchrab turardi. Pistolkors² ortryadi qaytgan kuni esa bunday va'z o'qiyotganlar soni ko'paygan, chamamda xalqni kofirlarga qarshi jangga o'tlanishga chorlayotgan edi. Qal'aga tezroq yetaqolay deb bozorga boradigan katta ko'chadan burilib, tor, qing'ir-qiyshiq yo'lakdan ketayotganimda, muyulishlardan biridagi masjidning katta darvozasi ochilib ketdi, ichkarida odam to'la edi, qizil kiyimli kishi -Buxoro amirining ayg'oqchilaridan biri bo'lsa kerak nutq so'zlab turar edi. Xaloyiq tarqalayotgan paytda eng keying ovozi va qo'l harakatlari bilan xalqni qo'zga'lishga da'vat etib mening tanishim Sherdor masjidining katta mullasi borardi"[5].

1868 yil 27 va 29 may kunlari Jo'rabek 20 ming kishilik askar va olomon bilan Kaufman Kattaqo'rg'on va Zirabuloqda turgan vaqtda Samarqandga yurish uyushtiradi. Bu vaqtda shahardagi qal'ada 500 rus askari turar edi. [2] Tomonlarning qurollanish holati o'rtasidagi katta tafovut, vatan himoyachilari sardorlarining o'jizligi va qat'iyatsizligi tufayli bu urinishlar zoye ketgan.

Avaz Muhammad Attor Ho'qandiy o'zining Tarixi jahonnomayi asarida Kaufman Zirabuloqda buxoroliklar bilan urushayotgan vaqtda ming, xitoy-qipchoq va Shahrizabz kenagaslarining qabila sardorlari ittifoq bo'lib, ko'p sipoh ila Samarqandga

¹ General Chernyayev nazarda tutilmoqda. U bosqinchilik yurishlarini bu vaqtda Kattaqo'rg'on va Zirabuloq tomonga qaratgan.

² Chor Rossiyasi bosqinchilari safida bo'lgan asli kafkazlik zobit. U bu vaqtda Samarqand shahriga janubi-sharqdan shaharni ozod qilish uchun kelayotgan Shahrizabz va Kitob qo'shiniga qarshi jo'natilgan bo'lgan

kelib, bu shaharni fath etmoqchi bo'ldilar. (Ular) Saroyning atrofida ichki qal'ani to'rt tomondan bosib olib, uning ikki darvozasi Samarqand va Buxoro darvozasiga hujum qilib, mardlik bilan sa'yi balig' ko'rsatdilar. O'ruslarning ahvoli juda tang bo'ldi. Qabilalar ittifoqi agar yana ikki-uch kun ittifoq va ijtimoi' ila muhosaraga sabot ko'rsatganda edi, g'olib kelib, Samarqandni o'ruslardan ozod qilgan bo'lardilar. Ammo movarounnahrlilik badbaxtlarning shuncha sa'yu harakatlari va mehnatu mashaqqatlari natijasiz anjom topdi. Buxoro sipohining Zirabuloqda mag'lub bo'lganlarini eshitib, birinchi bo'lub Shahrisabz kenagaslari, keyin esa boshqa toifalar sabot va jalodat qadamlarini tortib olib, muhosaradan yuz o'gurib, har tomonga parishon bo'lib, parokandalikka berildilar. Qolgan lashkar besh kun muhoraba va muhosara ixtiyor etib, Kaufman Samarqanddagi o'ruslar madadiga kelayotir degan xabar ma'lum bo'lgandan keyingina qamalini to'xtatib, o'z vatanlariga qaytdilar.[6]

Ayni shu vaqtda Buxoroga qarshi yurishda bo'lgan Kaufman Samarqanddagi rus garnizonini qamalga olinishi sabali Buxoroga hujumni tuxtatishga va qamalni bartaraf qilish uchun Samarqand devorlari ostiga qaytishga majbur bo'lgan.[7]

Voqeaga shohid bo'lgan samarqandliklarning so'zlariga qaraganda o'zbeklarning birlashgan qo'shini ko'p jasorat ko'rsatib, o'ruslardan 270 tasini o'ldirgan ekanlar. Vereshchagin ham o'z xotiralarida bu jang ahamiyati haqida to'xtalib "ancha odamimiz qirildi, buning ustiga qal'adan ajralishimizga sal qoldi, mobodo yengilganimizda butun O'rta Osiyo xalqlari qo'zg'alib ketgan bo'lar edi"[6] deb aytib o'tgan.

1868-yil 2-iyunda Buxoro va Kattaqo'rg'on o'rtasidagi Zirabuloq tepaliklarida rus va buxoro qo'shinlari o'rtasida hal qiluvchi jang bo'lib o'tdi. Buxoro qo'shini mag'lubiyatga uchradi, amir Muzaffar esa Kaufmandan Rossiya shartlari asosida sulh so'rashga majbur bo'ldi.

1868-yil 23-iyunda Rossiya va Buxoro o'rtasida imzolangan sulh shartnomasiga muvofiq amir Rossiyaning Markaziy Osiyodagi barcha qo'lgan kiritgan erlarini tan oldi va harbiy xarajatlarni qoplash uchun 200 ming rubl tovon to'lash majburiyatini

oldi. 1868 yilgi shartnoma Buxoro amirligining Rossiya protektoratiga aylanishini boshlab berdi.[7]

Xullas, 23-iyunda tuzilgan ushbu sulh shartnomasi 18 moddadan iborat bo‘lib Buxoro amirligining amalda Rossiya imperiyasiga qaramligini huquqiy asosda mustahkamlandi.

Avaz Muahhad Attor Ho‘qandiyning asrida keltirilgan dalillardan shuni anglash mumkinki Buxoro bilan ruslar o‘rtasida tuzilgan ushbu shartnoma fon Kaufman ilgari surgan shartlar bo‘yicha imzolangan.

Biroq Samarqand va Zarafshon vodiysida o‘rnatilgan Rossiya hokimiyatining mustahkam emasligi va amirning sulh shartlariga rioya etishiga bo‘lgan ishonchsizlik fon Kaufmanni Buxoro mulklari chegaralarida alohida harbiy va siyosiy maqomga ega bo‘lgan okrugini tashkil etish bo‘yicha amaliy harakatlarni boshlashiga omil bo‘lgan.

1868-yilda ishga olingan Buxoro mulklari va 1870-1871-yillarda Rossiya imperiyasiga qo‘shib olingan bir necha to‘g‘li bekliliklaridan o‘lkaning tarkibida Zarafshon okrugi tashkil etildi. Ma‘muriy jihatdan okrug ikki - Samarqand va Kattaqo‘rg‘on bo‘limlariga va markazi Panjikent shahrida To‘g‘li tumanlar boshqarmasiga bo‘lingan.

Zarafshon okrugining tashkil etilishi bo‘yicha dastlabki ma‘lumotlarni O‘zbekiston Milliy Arxivi 715-jamg‘armaning “Turkiston o‘lkasining bosib olinishi tarixi uchun materiallar” nomli 37-ishida keltirilgan materiallardan ham olish mumkin. Ishda o‘lka boshlig‘i fon Kaufmanning 1868 yil 24 iyunda Sirdaryo viloyati qo‘shinlari qo‘mondoniga yozgan rasmiy xati keltirilgan bo‘lib, unda o‘lka boshlig‘i Buxoro amirligidan yangi qo‘lga kiritilgan hududlarda Zarafshon okrugining tashkil etilishi, uni boshqarish uchun ko‘p narsa qilinganligi va “muvaqqat qoidalar” ishlab chiqilganligini ma‘lum qilgan edi[8].

Zarafshon vohasi bosib olinganidan so‘ng, uning ma‘muriy boshqaruvini tashkil qilish bilan bog‘liq 5-bo‘lim, 93 moddadan iborat huquqiy xujjat «Zarafshon okrugini boshqarish to‘g‘risidagi muvaqqat qoidalar» ishlab chiqildi va u 1868 yil 28 iyunda general Fon Kaufman tomonidan imzolandi[9].

Ma'lumki, Turkiston general-gubernatorligini boshqarish bo'yicha bu kabi ilk dasturiy hujjatlarning ishlab chiqilishida harbiy vaziyat omili hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan. Ular yangi hududlar bosib olinishi bilan yuzaga kelgan va qoida tarzida «muvaqqat» xususiyatga ega edi [10]. Bundan tashqari Rossiya imperiyasi hukumatining bu kabi qonunchilik hujjatlari eng avvalo Turkistonda imperiyaning mustamlakachilik mavqeini mustahkamlashga xizmat qilgan.

«Zarafshon okrugini boshqarish to'g'risidagi muvaqqat qoidalar»ning 1-moddasiga asosan Turkiston o'lkasi uzil-kesil tashkil etilguniga qadar Buxoro amirligidan 1868-yilda qo'lga kiritilgan yerlarda alohida Zarafshon okrugi tashkil etiladi. Zarafshon okrugi chegaralari va hududi ushbu xujjatning 2-moddasiga asosan janubda Shahrizabz tog'lari, g'arbda Buxoro amirligi bilan chegara chizig'i (u Kattaqo'rg'onning oldidan alohida xalqaro komissiya tomonidan o'tkaziladi), shimolda Nurato tog'lari va sharqda Ilono'tti darasi va Qoshg'ar-Davon tizmasi tarmog'i bilan chegaralanadi. Sangzor vodiysi ham Zarafshon okrugi tarkibiga kiradi. [11] Muvaqqat qoidalarning 3-moddasiga asosan okrug boshlig'i Turkiston general-gubernatori tomonidan tayinlanishi, 4-moddaga asosan Zarafshon okrugi boshlig'i qo'lida unga birlashtirilgan okrugdagi harbiy-xalq va harbiy boshqaruv jamlanishi belgilangan. Shu bilan bir qatorda Zarafshon okrugi harbiy-xalq boshqaruvi amaldorlari okrug boshlig'i taqdimi bilan Turkiston general-gubernatori tomonidan vazifalariga tayinlanadilar va bo'shatiladilar (7-modda).

9-moddaga asosan esa Zarafshon okrugi boshlig'ining okrugni boshqarish joyi Samarqand shahri etib belgilangan.

Xujjatning 10-moddasiga asosan Zarafshon okrugi ma'muriy munosabatlarda ikki: Samarqand va Kattaqo'rg'on bo'limlariga bo'linadi. Ular o'rtasidagi chegara okrug boshlig'i tomonidan belgilanadi. [11]

Har bir bo'limda harbiy-xalq va harbiy ishlar bo'yicha boshqaruv bo'lim boshliqlari qo'lida jamlanadi (11-modda), bo'lim boshliqlari uezd boshliqlariga teng hokimiyat va majburiyatlardan foydalanadilar. Bo'lim hududida joylashgan

qo‘shinlarga qo‘mondonlik qiladi (12-modda).Bo‘lim boshliqlarining boshqaruv joyi Samarqand va Kattaqo‘rg‘on shaharlari etib belgilanadi (14-modda).

Zarafshon okrugi Turkiston general-gubernatori tomonidan tayinlanadigan va vazifasidan chetlatiladigan boshliq tomonidan boshqarilgan. 1868-yil 29-iyunda okrug boshlig‘i etib general-mayor A.K.Abramov tayinlangan.[12]

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Rossiya imperiyasi bosqinchilik yurishlarida Samarqandni bosib olinishiga butun imperiya ma‘muriyati doirasida alohida etibor qaratilgan. Birinchidan, bu shahar tarixdan Markaziy Osiyo uchun muhim strategik mintaqaga bo‘lib xizmat qilgan. Ikkinchidan tabiiy joylashuv bu shaharning ahamiyatini yanada oshiradi. Chunki, Zarafshon daryosi Markaziy Osiyo xususan Buxoro amirligi sug‘orma dehqonchiligida muhim ahamiyat kasb etgan. Rossiya imperiyasi Zarafshon okrugini imperiya tasarrufiga o‘tkazish orqali janubiy hududlar (Buxoro amirligi) ga xohlagan vaqtda “bosim” o‘tkazishga vosita sifatida Zarafshon daryosidan foydalana olishi imkoniyati mavjud bo‘lgan. Uchinchidan Samarqandni Rossiya imperiyasi mulkiga aylantirish orqali Amirlikning Qo‘qon xonligi bilan “aloqalari” butunlay uzildi. Chunki Markaziy Osiyo xonliklari Rus bosqiniga qarshi birlashish ehtimoli hali ham saqlanib qolgan edi. Bundan tashqari Rossiya imperiyasining keyingi harbiy harakatlarida Samarqand okrugi imperiya tarkibiga kiradigan tayanch markazlardan biriga aylanishi maqsad qilingan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Л.Н. Соболев. Географические и статистические сведения о Зеравшанском округе. Императорской академии наукъ. Санкт Петербург.1874.
2. Ҳ.Зиёев. “Туркистонда Россия тажовуси ва ҳукмронлигига қарши кураш” Тошкент. Шарқ. 1998-йил.
3. О‘зРМДА 1- jamg‘arma, 34-ro‘uxat, 20 (12)-ish, 16-varaq
4. О‘зРМДА 1- jamg‘arma, 34- ro‘uxat, 20 (12)-ish, 1-2-varaqlar
5. В.Верещагин. 1868 йилда Самарқанд. Рассом хотиралари. (“Русская старина”б 1888б № 9.) О.Абдуллаев таржимаси. “Шарқ юлдузи”. 1991. 4-сон.

6. Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандий. Тарихи Жаҳонномаи. “Шарк юлдузи”. 1991. 8-сон.
7. Центральная Азия в составе российской империи. Санкт-Петербург, новое литературное обозрение, 2008.
8. O‘zRMDA 715-jamg‘arma, 1-ro‘uxat, 37-ish, 137-hujjat, 65-varaq
9. O‘zRMDA 22-jamg‘arma, 1-ro‘uxat, 3-ish
10. У.Жумаев. Россия империясининг Туркистондаги солиқ сиёсатининг шаклланиши ва динамикаси. Toshkent. «TURON-IQBOL». 2020. 52-бет
11. O‘zRMDA 22-jamg‘arma, 1-ro‘uxat, 3-ish, 2-varaq
12. O‘zRMDA 1-jamg‘arma, 27- ro‘uxat, 2-ish, 2-varaq